

Azər TURAN (ƏBİLOV)

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu

turan_1963@mail.ru

ƏLİ BƏY HÜSEYNZADƏNİN DİL SİYASƏTİ – ORTAQ TÜRKÇƏ

(bu barədə Məhəmməd Fuad Köprülünün mülahizələri)

Açar sözlər: türklər, Ə.Hüseynzadə, dil, fonetika

Key words: Turks, A.Huseynzade, language, phonetics

Ключевые слова: турки, А.Гусейнзаде, язык, фонетика

Əli bəy Hüseynzadənin dili problem olaraq tədqiqatçıların uzun-uzadı dartsdığı bir məsələdir. Bəzi tədqiqatçılar belə bir əsassız iddida bulunurlar ki, Əli bəy qəliz ərəb-fars sözlərindən, ifadələrindən imtina etməyi... nədənsə ağılına belə gətirmirdi.

Bir türkoloqumuz isə 1960-cı illərdə qələmə aldığı, 2008-ci ildə kitabına daxil etdiyi yazısında Haqverdiyevə istinad edərək Əli bəyin dil siyasətini hədəfə alıb, “Türk-osmanlı ziyalılarının ədəbi dil sahəsində çirkin siyasət yeritdiklərini” bildirir və əlavə edir ki, “Azərbaycan mədəniyyətinin, ədəbiyyatının, dilinin inkişafı üçün az-çox imkan yarandığı bir zamanda onun başının üstünü yeni bir təhlükə aldı: hələ vaxtilə Sultan Əbdül Həmid zamanında Türkiyə hökumətinin təhriki ilə türk ədəbləri Azərbaycanı türkləşdirmə siyasəti yeritməyə çalışır” [1, s.76].

Amma Əli bəyin dil siyasəti belə qeyri-elmi ittihamları qəbul etmir və etməməkdə də haqlıdır. Çünki onun böyük zəkasının ehtiva etdiyi türk birliyi düşüncəsi bütün müsəlman aləmini qapsayırdı. Türkləşdirirdisə, haqlıydı. Yazdıqlarını təkcə türk deyil, həm də bütün islam aləminin anlaya bilməsi üçün dilini ərəb-fars sözləri ilə cilalaydırsa, yenə də haqlıydı.

Əli bəyin təklif etdiyi, tətbiqinə çalışdığı dil bütün Yaxın Şərqi türk mədəniyyətini və problemlərini daşımaq gücündəydi. Eyni dil normaları ilə Qahirədə “Türk”, Cenevrədə “İctihad”, Bakıda “Füyuzat”ın üslubu formalaşırdı.

O ki qaldı “qəliz ərəb-fars sözlərindən imtina etməyi ağılına belə gətirməməsinə”, Əli bəyi belə bir çərçivədə qınamaq da ədalətsizlikdən başqa bir şey deyil. Bu fikrin möhkəm əsasının olmadığını Hüseynzadənin son yazılarının

dili də isbatlayırdı: “Əsgəri-Tibbiyyə tələbəsiydim. Buraya Peterburq Universitetində təhsilimi bitirdikdən sonra gəlmişdim. Qonuşurkən hə-nuz Azəri şivəsinin təsirindən qurtulmamışdım – hələ də tamamilə qurtulmuş deyilim ya – ləhcəmi düzəltmək üçün, arkadaşların tövsiyəsi üzərinə Uşaqızadə X. Ziyanın hekayələrini boş vaxtlarımda diqqətlə oxuyurdum” [2, s.149].

Əli bəy Hüseynzadənin qəliz ərəb-fars sözlərindən istifadə etməsini, eyni zamanda, onun qaldırdığı problemlərdən senzuranı yayındırmaq cəhdi kimi təqdim etmək də [3, s.115] bircə, yanlış qənaətdir. Əli bəyin dil siyasətinin mahiyyətinə bu nöqteyi-nəzərdən yanaşılsa, onda belə bir haqlı sual da meydana çıxacaq ki, senzuranın turalım, Hötenin “Faust”u ilə nə işi vardı? Məsələ heç də göründüyü kimi adi deyildi. Əli bəy Hüseynzadə sadəcə mövcud proseslərə deyil, milli düşüncənin təşəkkül və təkamülünün istiqamətinə yön verirdi.

Sonrakı mərhələdə Əli bəyin özü kimi, dili də ideoloji ittihamların obyektinə səbəbsiz yerə çevrilmirdi. 1937-ci il repressiyası Əli bəyin dil siyasətinə də tətbiq edilirdi.

Mir Cəfər Bağirovun da iştirak etdiyi Azərbaycan SSR yeni Konstitusiyasını təsdiq edən Bütün Azərbaycan Fövqəladə Sovetlər Qurultayında Səməd Vurğun deyirdi: “Mən iddia edirəm ki, Azərbaycan xalqının milli dili bu 16 il ərzində 100 illik bir inkişaf devri keçirmişdir. Ədəbi dilimiz ...pantürkist Əli bəy Hüseynzadənin ədəbiyyatımıza gətirmiş olduğu osmanlılıq xəstəliyindən azad olaraq, bu gün xalis Azərbaycan dili olmuşdur” [4, s.3].

Əli bəyin yazdıqlarını diqqətlə mütaliə edib belə düşünmək olar ki, əslində, anlaşılmaz

dedikləri bu dil, xüsusi estetik mahiyyəti olan bir dildir. Əli bəyin yazıları dövrün zehniyyətinə ünvanlanmış bir üslubda qələmə alınır və Əli bəy Hüseynzadə təkcə türk dünyasının deyil, Qahirədə Məhəmməd Abduha qədər, İngiltərədə Qovliyamacan (İngiltərə şeyxülislamı Şeyx Abdulla Qövilyamin Liverpulda nəşr etdiyi “Əl-hilal” qəzetində Uelssin “Türk dilini öyrənməyin mənafeyi” məqaləsi barədə məlumatlar Əli bəyin diqqət mərkəzindəydi) islam aləminin fikir mücahidləri ilə dialoq qurmuşdu.

Əli bəy yaradıcılığının Bakı dövrü dil siyasəti baxımından daha çox islam birliyi müstəvisində dayanır. Əli bəyin işlətdiyi və təlim etdiyi dil, əslində, bütün müsəlmanların anlaya biləcəyi elitar bir dil idi. Sanki Hüseynzadənin bütün islam aləminin başa düşəcəyi ortaq, müştərək bir islam lisanı yaratmaq kimi, az qala, əfsanəvi görünən iddiası vardı. Əli bəy Hüseynzadə türklərin bəzi Avropa dillərindən – yunancadan, latıncadan sözlər ala biləcəyinin mümkünlüyündən danışır, çünki bu dillərdə də türk dilində olduğu kimi, “hər sədasız hərfin yanında bir də sədalı hərflər olur”, yəni bu dillərdən bəzi sözlər almaq türk dilinin ahəngini pozmur, ancaq rus dilindən sözlər almaq qeyri-mümkündür. Çünki türk dilində bir neçə qeyri-sövti hərfin yanaşı dayanmasından alınan sözlər olmur, türk dilinin ahəngi buna imkan vermir. Ancaq rus dilində belə sözlər çoxdur. Əli bəy ruscadan türkcəyə keçmiş sözlərin böyük əksəriyyətinin ruscanın özünə də latın və yunancadan keçdiyini bildirir. Ancaq türklər belə alınma sözləri işlədərkən şəkilçini mütləq türkcələşdirməlidirlər. “Heç bir vəchlə “teleqrafiçeski”, ya “konsulstvo” təbirlərini alamayız, bunların yerinə “konsulluq” və “teleqrafi” deməlidir” [5, s.95].

Türk ictimai fikrində ortaq türkcə ideyası və ortaq türkcənin yaradılmasına “Dildə birlik!” şüarını irəli sürməklə başlayan İsmayıl bəy Qaspiralından sonra, ilk sistemli və qapsamlı elmi baxış ilk Turan məfkurəçisi Əli bəy Hüseynzadənin bu sözləri ilə meydana çıxır:

“Qəzetəmizin dilinimi sadələşdirməli, yoxsa camaatımıza öz dili olan türkcəyi öyrətməli? Məsələ burada! Zənnimizə görə, yazdığımızdan daha sadə, Qafqazda söylənən şivələrdən biriylə yazmaq mümkün deyil. Həpimiz ayrı bir yerdən gəlmişiz, bu şivələrdən birini tərcih edəməyiz. Onları birləşdirməliyiz. Çünki

ayrı-ayrı hankı şivəyi alsaq, bir əksikliyi vardır. Yeni türkcə artıq əski türkcə deyildir...” [6, s.2].

Hüseynzadənin 1909-cu ildə Bakıda ən qızgın mübahisələrə səbəb olan əsəri “Tərəqqi” qəzetində dərc edilmiş “Yazımız, dilimiz “İkinci il”imiz” adlı məqaləsi oldu. Məqalə Birinci Müəllimlər Qurultayının tövsiyəsilə “Səadət” məktəbi şagirdləri üçün dərs vəsaiti kimi nəşr olunmuş “İkinci il” kitabına həsr edilmişdi. Əli bəy Hüseynzadənin həmin məqaləsi ideolojiddə türkcülüüyü deyil, azərbaycançılığı əsas götürən Mirzə Cəlil, Firidun bəy Köçərli, eləcə də daha kəskin şəkildə Ömər Faiq Nemanzadə kimi müəlliflər tərəfindən tənqidlərə məruz qaldı. Ancaq Əli bəy bu məqaləsində də haqsız deyildi. Hətta bu gün də Hüseynzadə haqlıdır.

“İrəlində hansı tərzi-implanın qalib gələcəyi şübhəlidir!”, – deyən Əli bəy yazırdı ki, Abdullah Cövdət bana, sana yazarsa, biz də bənə, sənə yazarız. Tatarlar da benqa, senqa yazarlar. İştə ittihad da, ittihadi-lisan və imla da o zaman pozular, gedər. Halbuki bənə, sənə zəmiri şəxslərimizə bir əlaməti-müştərikə olub layətağəyyür bir herioqlif kibi Baykal gölündən Nil vadilərinə, Altay dağlarından Balkanlara, Uraldan Himalaya qədər müxtəlif şivələrlə mütəkəllim ümum ətrakin asan anladığı bir şeydir!” [7, s.2].

Beləliklə, Əli bəy ortaq ədəbi türkcənin tərəfindəydi. “Hüseynzadənin haqlı olduğu başqa bir nöqtə də eyni yazı şəklini dürlü şivə və ləhcələr ayrı-ayrı oxuya biləcəkləri halda, bütün türk dünyasına fonetik kural uygulanırsa, hər şivə və ləhcənin ayrı bir yazı şəklinin meydana çıxması, bu üzdən ortaq türk ədəbi dilinin parçalanmasıdır... Halbuki, Hüseynzadənin şiddətlə hücum etdiyi fonetik yazı şəkli türk ləhcələrinə uygulandıqı zamandan bəri ədəbi dil parçalanmışdır” [8, s.274].

Əli bəyin həmin məqaləsi ilə əlaqədar A.Şaiqin belə qeydləri var: “Süleyman Sani, Süleyman Əbdülrəhmanbəyov, Mahmud Mahmudbəyov, Fərhad Ağayev, Əlaəddin Əfəndiyev və mən yığışib yazdığımız “İkinci il” dərsliyinə Ə.Hüseynzadə istehza edərək: “Bu nə dildir? Bu savadsız müəllimlər uşaqlarımızı bədbəxt edir”, – deyirdi. O, mətbuatda... məqalə ilə çıxış edərək Səhhətin və mənim sadə Azərbaycan dilində yazdığımız və həmin dərslikdə çap olunan şeirləri tənqid etmişdi. O, tələb edirdi ki, dilimizi “Füyuzat” jurnalının dilinə oxşadaq” [9, s.201].

Əli bəy Hüseynzadənin həmin yazısında Abdulla Şaiqin dediyinə rəğmən, heç bir gənc Azərbaycan şairini “Füyuzat” dilində yazmağa dəvət, hətta bu barədə kiçik bir işarət, eyham belə yoxdur. Əli bəy bütün türklərin anlayacağı ortaq ədəbi türkcənin tərəfindəydi. Azərbaycan ədəbi dili də Əli bəyə görə həmin dil sisteminin tərkibində intişar tapmalıydı. Əli bəyin dil siyasətini Məhəmməd Hadidən və Hüseyn Caviddən başqa heç kəs təqib etmədi. 1937-ci ildə isə məsələyə kədərli bir xitam verildi.

Və Əli bəyin həmin məqaləsini diqqətlə oxuyanlar görəcəklər ki, söhbət heç də onun “savadsız müəllimlər” adlandırdığı pedaqoqlardan getmir. Hüseynzadə məsələnin əhəmiyyətini nəzərə alıb bu böyük ümummilli və ümumtürk hadisəsinə tamam başqa aspektdən yanaşırdı:

“Türkün imlasını islah üçün deyil, sərfünəhvi mükəmmələnmə bilmək, bəlkə bütün ətrakin tarixinə, ədəbiyyatına, etnoqrafisinə, fonologiyasına haqqilə aşına bulunmaq iqtiza edər. Nəcib Asim, Vəlid Çələbi, Əbu Ziya Tofiq, Əhməd Midhət, mərhum Şəmsəddin Sami kibi türk dilinə, türk tarixinə behəqqin aşına bulunan zəvaiti-giramın belə düçari-müşkülət olduqları bir məsələyi, bu kibi işlərdə hənzuz mübtədi sayılan bizlərin nasıl qolaylıqla həll etmək istədiyimizə doğrusu, şaşarım!” [7, s.3].

Əli bəyin dili barədə geniş danışmaq olar. Amma məsələnin mahiyyətini ən mükəmməl şəkildə Məhəmməd Fuad Köprülü qələmə alıb: “Yalnız rus və Qərb ədəbiyyatını deyil, İran və Osmanlı ədəbiyyatlarını da çox mükəmməl bilən və bilhəsə Osmanlı ədəbiyyatının Şinasi və Kamaldan Hamidə, Əkrəm və Tofiq Fikrətə qədər gələn təcəddüd səhifələrinə tamamilə vaqif olan Əli bəy Hüseynzadə 1906-1907-ci illərdə nəşr etdiyi “Füyuzat” məcmuəsi ilə, Azəri ədəbiyyatının təkamül tarixində çox dərin bir iz buraxmışdır. Yazıları, dərsləri və müsahibələri ilə yeni Azəri nəslinin ədəbi tərbiyəsi və firuri-təkamülü üzərində şiddətlə müəssir olan Əli bəy Hüseynzadə... həqiqi bir sənətkar ruhuna malikdi; Hamid ilə Fikrət və onların əllərində qüdrətli və ahəngli bir ifadə vasitəsi şəklinə girən ədəbi İstanbul ləhcəsinə heyrandı. Yeni açılacaq türk məktəbləri və mətbuatı vasitəsi ilə, bu ləhcəni Qafqaz türkləri arasında yaymaq və yeni Azəri ədəbiyyatını bu ləhcə üzərində qurmaq istəyirdi... Milliyyətçi müsavət fırqəsi orta və

yüksək təhsildə İstanbul türkcəsinin istifadəsini istəmək surətiylə, vaxtilə Əli bəy Hüseynzadə tərəfindən irəli sürülən fikirləri tətbiqat sahəsinə keçirmək qərarında olduğunu göstərmişdir” [10, s.147].

Bir halda ki, Əli bəyin özü demişkən, coğrafi və mənəvi hüdudları ərazi baxımından Mancuriyadan və Sibirin şərq-şimalının ən ucqar nöqtəsində axan Lena sahillərindən başlayıb Altay, Qaraqorum, Pamir, Hindkuh, Qafqaz, Krım dağlarından keçərək Balkan dağlarının ən son qərb nöqtəsinə qədər, Ural dağlarının şimal ucqarlarından Afrikanın böyük səhralarına qədər olan yerlərdəki əhalinin böyük bir qismi türk dili ilə danışdı, o zaman nə üçün ortaq türkcənin, heç olmasa ortaq və vahid ədəbi türkcənin varlığı mümkün olmamalıydı?

Hüseynzadə yazırdı ki, “bizə avropalılardan lisani-ümumi deyər icad etdikləri nə Vulapuk və nə də esperanto lazımdır. Biz mədəni və ədəbi bir ümumi türk dili vücuda gətirə bilərik. Zətən türk dilinin qəvaidi-əslisiyyəsi Avropa üləmasından Maks Müllərin dəxi isbat etdiyi vəchlə fəvqəladə müəyyən və məntiqə müvafiq surətdə mükəmməl olmaqla bu dil bütün Asiya üçün bir lisani-ümumi yerinə keçər bilər”.

Dilimizin “istilahati-fəlsəfiyyə (fəlsəfi terminlər) cəhətindən naqis və fəqir (kasıb) olduğu”nu etiraf edən Əli bəy terminologiya məsələlərini də qabardırdı. Əlbəttə, Hüseynzadənin terminoloji problemlərə necə, hansı aspektdən yanaşması, sonralar heç müzakirə predmeti də olmadı. Tarixən, hətta terminolojilər də görünməyən qatlarda ideoloji-dini birlik şüuruna malik olur. Bu günkü dünyanın əksər elmi terminləri – fransız qlobalından tutmuş, ingilis internetinə qədər katolik mənşəli deyilmi? Ancaq 1905-ci ildə Əli bəyin höcət doğuran təmkinli bir sualını bu günə qədər kimsə cavablandırmadı. “Sual edirəm ki, kapitalist, ekonomiya, pressa, direktor kibi sözlərmi, yoxsa sərmayədar, iqtisad, mətbuat, müdirmi qəlizdir?” Əslində, Hüseynzadə terminləri ərəbcələşdirmək, yaxud farscələşdirmək niyyətində deyildi. Həm də terminlər vasitəsi ilə türklər arasında islam birliyi qoruyub-saxlamaq təmənnasındaydı.

P.S. 1937-ci ilin acı ruzgarları Əli bəy Hüseynzadənin “Yazımız, dilimiz, İkinci ilimiz” məqaləsindən də yan keçmədi. Əli bəyin həmin məqaləsinə 29 ildən sonra Mirzə İbrahi-

mov “bütün məsələlərdə Əli bəy Hüseynzadənin ikiüzlülüyünü” araşdıran xüsusi bir məqalə həsr etdi [11, s.2].

M.İbrahimovun inzibati ruhlu yazısına rəğmən, Əli bəyin məqaləsi təkcə kamil bir türk dilçisinin deyil, həm də ingilis, fransız, alman,

rus, fars, ərəb, yunan dilləri üzrə kamil bir linqvistin əsəridir və Hüseynzadə linqvistik müqayisələri sadaladığım dillərin ən incə çalarlarına – fonetikasına, sintaksisinə, morfolojisinə istinad edərək aparır.

ƏDƏBİYYAT

1. Kazımov Q. Seçilmiş əsərləri, I c. Bakı, 2008.
2. Hüseynzadə Ə. «İttihad və tərəqqi» nasıl quruldu? «Türkiyədə yayınladığı əsərləri».
3. Rasim Mirzə. «Türkçülüğün babası». Bakı, 2000.
4. Azərbaycan SSR yeni Konstitusiyasını təsdiq edən Bütün Azərbaycan Fövqəladə Sovetlər Qurultayında Səməd Vurğunun çıxışı. «Ədəbiyyat qəzeti». 16 mart 1937, № 11 (96).
5. Hüseynzadə Ə. Seçilmiş əsərləri. «Şərq-Qərb», Bakı, 2007.
6. Hüseynzadə Ə. «Qəzetəmizin dili». «Həyat», № 7, 1905.
7. Hüseynzadə Ə. «Yazımız, dilimiz «İkinci il»imiz». «Tərəqqi» qəzeti, 1909-cu il, 10 fevral, № 32.
8. Hilmi Ziya Ülken. «Türkiyədə çağdaş düşüncə tarixi».
9. A.Şaiq. «Xatirələrim» Bakı, 1973.
10. Köprülü M.F. «Azəri». İslam Ansiklopedisi, II c. İstanbul, 1979, Devlet kitabları, 5. baskı.
11. Mirzə İ. Qırılmış zəncirlər. «Ədəbiyyat qəzeti», № 38, 1937.

Azer Turan (Abilov)

LANGUAGE POLICY OF ALI BEY HUSEINZADE – COMMON TURKISH LANGUAGE

(Mahammad Fuad Koprulu's conclusions about it)

SUMMARY

In the article is studied the problem of common Turkish language applied by Ali bey Huseinzade. It is clarified main reasons of controversies caused by linguistic views of Huseinzade. It is also analyzed views of Fuad Koprulu about Ali bey Huseinzade's language. In the article is explained the attitude of Ali bey Huseinzade to the problem of common Turkish language, common terminology. It is approached to the historical polemics around the article “Our writing, our language “Our second year” by the writer from a new perspective.

Азербайджан (Абилев)

ЯЗЫКОВАЯ ПОЛИТИКА АЛИ БЕКА ГУСЕЙНЗАДЕ – О ВСЕОБЩЕМ ТЮРКСКОМ

(суждения об этом Мохаммад Фуада Кёпрюлю)

РЕЗЮМЕ

В статье исследуется проблема практического применения всеобщего тюркского языка, разработанная Али беком Гусейнзаде, вносится ясность в настоящую причину споров, возникших вокруг мировоззрений учёного о языке, анализируется взгляд Фуада Кёпрюлю относительно языка трудов Али бека Гусейнзаде, комментируется отношение Али бека к проблеме всеобщего тюркского языка и терминологии. С новых ракурсов рассматривается историческая полемика вокруг статьи Али бека «Наша письменность, наш язык, наш «Второй год».